

**МУТАЗИЛИТТЕР
ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ
ҚҰРАН ТӘПСІРІНЕ
ҚАТЫСТЫ
ҰСТАНЫМДАРЫ****Кіріспе**

Мутазилиттер Әмәуилер кезеңінде ортаға шыққан, өзінің ықпалдылығын Аббасилер кезеңінде көрсеткен мазхабтардан болып табылады. Олардың өкілдері ислам тарихында мұсылман рационалистері деп те аталады. Бұл атау олардың ақылды бірінші орынға қойғандығы үшін берілген. Олардың ойынша ақыл барлық нәрсенің өлшемі. Ақылмен барлық нәрсені білуге болады. Егер де ақыл мен нақыл арасында қайшылық болса, ақыл негізге алынып нақыл (риуаяттар) тәуіл жасалынады. Алғашқы кездері грек философиясынан әсерленіп, олардың нақылдарына исламдық сипат берген Мутазилиттер, өздерінің көзқарастарын дәлелдеу үшін заманның философиясынан кеңінен пайдаланған. Мутазила мазхабының 5 негізгі принципі бар. Олар: таухид, әділет, уад уал уаид, әл манзилу байнал манзилатайн, әл амру бил маруф уан нахйу анил мунқар. Мутазилиттер ислам тарихында теориялық тұрғыдан кәлам ілімін алғаш рет ортаға қойған теологиялық мектеп. Мутазилиттер VIII-XI ғасырлардың орталарында мұсылман әлемінің әлеуметтік және мәдени өмірінде ерекше орынға ие (Watt 1985: 26).

«Итизал» сөзі араб тілінде «бір нәрседен алыстау және бір нәрседен айрылу» деген мағынаны береді. «Мутазила» осы етістіктен туындаған сөз болып табылады. Мутазила сөзі ең алғаш рет Хз. Алидің халифалық кезеңіндегі қақтығыстар кезінде еш бір топқа бағынбаған, бейтарап қалуды жөн көрген мұсылмандар үшін қолданылған. Осыған орай кейбір тарихшылар Мутазила сөзінің, Жамал соғысында Хз. Али мен Хз. Айша арасындағы қақтығыста тарапсыз қалғандарға, Хз. Али мен Муауия арасындағы соғысқа қатыспағандарға және Нахриуан соғысында Хз. Алиден амандық тілеп одан айрылғандарға қолданылғандығын айтады. Алайда Мутазила есімінің жоғарыда атап өткен оқиғаларға байланысты қолданылуы мен мұсылмандық дүниетанымға терең із қалдырған Мутазилиттік мазхабпен теңеу мүмкін емес (Sabine 2008: 17).

Деректерде «Мутазила» сөзі шектен шығушылықтан алыс болу дегенді білдіретін болғандықтан Мутазилиттер өздеріне осы есімді бергендігі тілге тиек етіледі. «Итизал» сөзі құран аяттарында оң мағынада қолданылған (Кәһф сүресі, 16; Мариям

сүресі, 48). Мутазилииттер бұл есімді шын мәнінде құраннан шығарылғанын, аяттардағы «итизал» сөзінің хақ пен шындықтан алыстау мағынасында емес, теріс жолдан алыстау мағынасында қолданылғанын айтады (Öztürk 2008: 34).

Мутазилииттердің ортаға шығуына байланысты деректердегі риуаяттарда Хасан Басридің мәжілісінде үлкен күнә жасаған адамның үкімі сұралады. Оның шәкірті Уасыл б. Ата ұстазынан бұрын сұралған сұраққа «әл-мәнзилу бәйнал манзилатайн» деп жауап бергенде Хасан Басри «Уасыл бізден айрылды» деп оның бұл ісіне қарсылық танытады. Уасыл осы мәжілістен шығып өзі жеке ілім орталығын ашады (Anthony Robert Byrd, 2007). Мұсылмандырдың дүниетанымына екі жүз жыл бойы ықпал еткен, әһли сүннет ойшылдарының ортаға шығуына аз болса да үлесі болған Мутазила мазхабының ортаға шығуын «Уасыл бізден айрылды» деген сөзбен шектеу, немесе осы сөзге негіздеу қанағаттанарлық тұжырым болмаса керек. Хасан Басри мен Уасыл б. Ата арасындағы пікірталасқа қатысты кейбір риуаяттарда Уасыл б. Ата туралы сөз етілмеген. Мысалы, Ибн Кутейбенің «Маариф» атты еңбегінде Хасан Басридің мәжілісіне айрылған кісілер Амр б. Убейд және оның достары деген дерек кездеседі (Ozervarli 2012: 10).

Біздің ойымызша Мутазилииттердің ортаға шығуына себеп болған негізгі фактор бұл Әмәуи салтанатының басқару жүйесі болып табылады. Мутазилииттер, жәбр идеологиясын мәжбүрлеп қабылдатуға тырысқан Әмәуи билігіне қарсы, адамның еркіндігі мен бостандығын алға тартып қарсылық білдірген (Akoğlu 2006: 34).

Мутазилииттер тарихта Басра және Бағдат Мутазилииттері болып екіге бөлінген. Басра және Бағдат мутазилииттерінің өз ішінде ортақ көзқарас болмаған. Олардың араларындағы ортақ ерекшелік сол кездегі саяси көзқарастары болатын. Бағдат мутазилииттері мемлекеттің орталығында орналасқаннан кейін мемлекет басшыларымен қарым-қатынастарын күшейтіп саясатпен тығыз байланыста болған. Басра мутазилииттері болса, орталықтан алыста өмір сүргендіктен саясаттан алыс әрі еркін ойлауға және ресми билікті сынға алу мүмкіндігіне ие еді. Мутазилииттер мұсылмандар арасында аударма әрекеттері басталмай тұрып-ақ, философиялық терминдерді кеңінен қолданған (Алау Әділбаев 2013: 41).

Мутазила мазхабының негізін салушылар Басра мутазилииттері болып табылады. Бұлардың өкілдері арасында Уасыл б. Ата, Амр б. Убейд,

Муаммер б. Аббас, Ибрахим б. Сеййар ән-Наззам, Әбу Хузейл әл-Аллаф, Әбу Бекір әл-Асам, Амр б. Бахр әл-Жахиздерді атап өтуге болады.

Басрадан көшіп келген Бишр б. Мутамир басшылығында Бағдат мутазилииттері құрылады. Бұл топтың негізгі өкілдерінің арасында Аббаси уәзірлігінде қызмет атқарған Ахмет б. Әбу Дуат, сондай-ақ Сумаме б. Әшраф, Жафар б. Мубашшир, Жафар б. Харб, әл-Хаят, әл-Кабилерді атап өтуге болады (Beagman 2000: 114).

Зерттеу жұмысының әдістері. Зерттеу жұмысын талдауда ислам теологиясында маңызды орынға ие болған Мутазилииттердің ортаға шығуына байланысты жазылған зерттеулер негізге алынды. Тақырыпқа қатысты классикалық және қазіргі таңдағы орныққан тұжырымдарға сүйене отырып, тарихи-ғылыми, діни-философиялық ойлардың озық тұстары пайдаланылды. Зерттеу барысында компаративистикалық және герменевтикалық әдіс басшылыққа алынып талдау, жинақтау және қорыту, жүйелілік әдістері де қолданылды.

Дереккөздерге шолу. Мутазилииттер ислам тарихында кәлам ілімінің негізін салушы ретінде айтылады. Олар пайда болған кезеңде, әсіресе таухид және әділеттілік мәселелерін жүйелі түрде қолға алып құран мен хадистегі сенімге қатысты негіздерді алғаш рет рационалистік әдіспен түсіндіруге тырысқан. Хижри 3 ғасырда мутазилииттердің дамыған кезеңі болды. Әлеуметтік және саяси шарттардың өзгеруі нәтижесінде және биліктегі басшылардың назарын өздеріне қаратқан мутазилииттер, Мамун, Мутасым және Уасық билігі кезеңінде алтын дәуірін басынан өткерді. Дәл осы кезеңдерде «құран жаратылған» деген көзқарасты ұстанып ресми мазхаб болып қалыптасты. Өздерінің көзқарастарына қарсы келгендерге саяси қысым көрсетті. Ислам тарихшылары бұл дәуірге «минхе» кезеңі деп атаған. Әсіресе халифа Мамун кезеңінде мутазилииттер манихеизм және сабиилік сияқты гностикалық сипатқа ие әртүрлі дін мен діни ағымдарға қарсы мұсылмандық сенімін қоғап шығуы, бұл мазхабтың интеллектуалдық ортада қабылдануына өз әсерін тигізді. Аббаси халифасы Мутауаккилдің сүнниттік сенім жүйесін ұстануы, мутазилииттердің әлсіреуіне себеп болды (Mustafa Shah 2007: 434).

Мутазила ғалымдары ислам ілімдеріне қатысты көптеген еңбек жазған, бірақ бұлар күнімізге дейін жетіп келмеген. Мутазилииттер сүнниттік бағыттағы тарихшылар тарапынан қатты сынға ұшыраған. Олардың жазған еңбектерінің

бізге дейін жетіп келмеуінің негізгі себептерінің бірі осыған байланысты болуы да ықтимал. Сондай-ақ, Бағдат қаласының монғолдардың шабуылына ұшырауы, соғыстар мен табиғи апаттардың болуы сияқты факторларды да бұның жанында айтып өткеніміз жөн.

Мутазилиттердің көптеген атакты муфассирлері тарихтан белгілі. Олардың арасынан Әбу Бәкір әл-Асам, Әбу Али әл-Жуббаи, Әбул Қасым Абдулла б. Әл-Белхи, Әбу Муслим Мухаммед б. Бахр әл-Исфехани, әл-Қади Абдулжеббар б. Ахмет әл-Хамедани, Әбул Қасым Мамхмут б. Омар әз-Замахшари сияқты муфассирлерді атап өтуге болады (Josef van Ess 2004: 18).

Тақырыпқа қатысты зерттелген жұмыстарға шолу жасайтын болсақ, түрік және араб тілінде жазылған зерттеуші ғалымдардың еңбектерін атап өтуге болады. Солардың ішінде ең атақтылары Мустафа Өзтүрік, Кемал Ышык, Саим Йепрем, Мухаррем Ақоглы сияқты ғалымдардың еңбектерін айтуға болады. Мутазилиттердің сенім жүйесі және олардың ерекшеліктеріне байланысты ағылшын тілінде жазылған еңбектер де баршылық. Петер Адамсон, В.Ват және Сабине Шмидке сияқты ғалымдардың мақалаларын айтуға болады.

Негізгі бөлім

Мутазилиттердің негізгі принциптері мен құран тәпсіріндегі ұстанымы

Мутазила бағытындағы муфассирлер өздерінің сенімдері сен көзқарастарын жазған еңбектерінде көрсетіп нақылдан көбірек ақылға жүгінген. Мутазилиттердің тәпсірін оқыған кісі бұл тәпсірлердің танзиһ (пәктеу) және қалау еркіндігіне негізделгенін байқауға болады. Олардың сенім жүйесінде бес негізгі принцип бар. Олар таухид, әділет, әл-уад уәл уайд, әл-манзила бәйнал манзилатайн, әл-амру бил маруф уә наһйу анил мункар. Мутазилиттердің осы негізгі бес принципі тәпсірлеріне де енген (Lee A. Koeliker 2011: 35).

Тафсир тарихында мутазилиттер сүнниттік ғалымдар тарапынан қатты сынға алынған. Олар мутазилиттерді адасқан бидғат иелері ретінде танытқан. Олардың бірі әл-Бағдади болып табылады. Ол мутазилиттерді жиырма екі топқа бөліп олардың ішінен жиырмасы бидғат иелері екендігін, Хабития және Химария топтары болса күпірлікке түскендіктерін тілге тиек етеді. Мутазилиттерді сынға алған сүнниттік ғалымдардың қатарында Әбул Хасан әл-Малати, Бағдадидің шәкірті әл-Исфериани, Әбул Хасан

әл-Ашари, Ибн Кутейбе, Ибн Теймия және оның шәкірті, сенімдік мәселелерді салафтық бағыт тұрғысынан қарастырып, мутазилиттерге қатты соққы берген Ибн Жәузия болып табылады (Sagkaaya 2009: 136). Сонымен қатар кейбір сүнниттік муфассирлер мутазилиттердің көзқарастары туралы сөз қозғалғанда оларды кемсітетін немесе айыптайтын еш бір сөз қолданбай, тек қана олардың көзқарастарын берумен шектеледі. Бұған мысал ретінде Шехристани және Фахреддин Рази сынды ғалымдарды атап өтуге болады (Richard 2003: 64).

Мутазилиттер жазған еңбектерінде бес принциптерін қорғап бұл сенімді тарату үшін бар күшін салады. Олар тәпсірлерінде мұқем аяттардан көбірек мутешабих аяттарды қолданады. Өз идеологиясын қорғауда араб тілі әдебиеті мен грамматикасынан кеңінен пайдаланған. Мутазилиттер осы бес принципке сай келген аяттардың сыртқы мағынасын қабылдап тәуіл жасамайды. Алайда принциптеріне қарама-қайшы аяттарға ақыл мен қисынды түрде тәуіл жасауға тырысқан. Тәпсірде аяттардың сөздік мағынасын негізге алып, нузул себептері мен ишари мағыналарына аса назар аудармайды. Олардың ойынша құран тәпсірінде аяттардың сыртқы мағынасы негізге алынады. Нузул себептері мен ишари мағыналарын екінші орынға қояды (Kırca 1997: 138).

Мутазилиттер Алланың сипаттарына байланысты мутешабих аяттардың тәуіл жасалуын міндетті деп санайды. Бұл жолды таухид деп атайды. Сондықтан да мутазилиттер Алланың зат және сипаттарымен байланысты мутешабих деп қабылданған аяттардағы сипаттарды Алланың сипаттары емес екендігін тілге тиек етеді. Өйткені олардың ойынша Алланың сипаттары адамның сипаттарына ұқсамайды. Егер осындай ұқсату жасалса Алла мен құлдың арасында ұқсастық пайда болады. Олар Аллаға тән зати сипаттардың тәуіл жасалуын құптайды (Adamson 2003: 56).

Мутазилиттер бойынша «Алланың арышқа истиуа ету» дегені, оның аршты орап алуы немесе өз билігіне алуы дегенді білдіреді. «Қолдарыммен жараттым» (Сад сүресі, 79) деген аяттағы қол, күш-құат мағынасында, «Жоқ, оның екі қолы да ашық» (Маида сүресі, 64) деген жердегі қол сөзі, нығмет мағынасында қолданылған. «Алла көктер мен жердің нұры» (Нұр сүресі, 35) аятын жер және көк иелеріне тура жолды көрсетуші деп тәуіл жасайды. Мутазилиттер «Адамның Аллаға қарсы шыққаным үшін менің жағдайым қандай өкінішті» (Зүмәр сүресі, 56) аятындағы «жәнб»

сөзінің мойынсұну мағынасында, «*Аспандар оның құдіретімен бұралған күйде болады*» (Зүмәр сүресі, 67) мағынасындағы аятта кездесетін «ямин» сөзінің де құдірет мағынасында қолданылғанын тілге тиек етеді. «*Көз алдымызда бағылуың үшін өз тарапымнан махаббат салдым*» (Таха сүресі, 39) аятындағы «айн» сөзінің ілім мағынасында деп тәуіл жасаған мутазилииттер, «*одан басқа барлық нәрсе жоқ болады*» (Қасас сүресі, 88) аятындағы «уәжһ» сөзі зат және нәпсі мағынасында екендігін алға тартыды (Işık 1976: 67).

Мутазилииттер бойынша құранды дұрыс түсіну аяттарды таухид, әділет, әл-уад уәл уайд, әл-манзила бәйнал манзилатайн, әл-амру бил маруф уә наһйу анил мункар аясында түсіндірме жасау керек екендігін тілге тиек етеді (Dumlu 1998: 113). Ендігі кезекте мутазилииттердің осы бес принципіне жеке-жеке тоқталып олардың құран аяттарын тәуіл жасау әдісіне орын берейік.

1. Таухид.

Бұл принцип мутазила мазхабының негізгі сенім жүйесін құрайды. Алла тағаланың қияметте көрінбейтіндігін, оның сипаттары затынан басқа нәрсе емес екендігін, құран Алла тағала үшін махлұқ (жаратылған) екендігін айтуы осы таухид сеніміне негізделеді. Мутазилииттердің аса көңіл бөлген мәселесі осы принцип болып табылады. Олар Алланың затынан басқа сипаттардың болуын, сондай-ақ бұл сипаттардың мәңгі екендігін қатаң түрде жоққа шығарған. Олардың ойынша Алла ілімімен емес затымен алим болып табылады. Олар Алланың бірлігі сеніміне сәйкес келмейтін кезкелген мұхкем немесе мутешабих аяттарды ақылмен тәуіл жасайды (Öztürk 2003: 83-107). Олардың ойынша таухид дегеніміз, Алла тағаланы оның заты әрі сипаттары тұрғысынан жалғыз деп есептеу дегенді білдіреді.

Негізінде ислам философтары және кәламшылары арасында Алланың кемел сипаттармен сипатталуы мәселесінде еш қандай талас-тартыс жоқ. Алайда, Алланың затымен сипаттары арасындағы байланыс мәселесінде пікірталас орын алған. Мутазилииттер де осы мәселені таухид сенімі аясында Алланы жаратылғандардың сипаттарынан пәктеу мақсатында түсіндіруге тырысқан. Алланың мәні және Алла тарапынан жаратылған болмыстың мәні арасындағы әртүрлі ұқсастықтарды мутазилииттер жою керектігін айтады. Мутазилииттер «*Оған ұқсас еш нәрсе жоқ*» (Шура сүресі, 11) деген аяттың мағынасы ашық әрі мұхкем екендігін айта отырып, Алланың жаратылғандардың

сипаттарымен сипаттауға болмайтындығын тілге тиек етеді. Мутазилииттердің ойынша сипат жаратылған (хадис) болады, немесе қадим болады. Алла алим, ираде, хаят, семи, басар сияқты затына қосымша сипаттармен сипатталмайды. Алла алим, қадир болып табылады, бірақ затына қосымша сипаттары жоқ. Бұл дегені Алла іліммен алим емес, құдіретімен қадир емес (Cerrahoğlu 2009: 237-238). Негізінде сунниттік сенім жүйесі және Матуриди тағылымы бойынша қияметте Алла тағаланы көруге болады. Алайда, Мутазилииттер Алла тағаланы әртүрлі антропоморфтік сипаттардан тазарту керектігін айтады. Олардың ойынша Алланың адамдар тарапынан көрілуін айту оның денесі бар дегенді білдіреді. Алайда Алла дене емес, белгі де емес. Мутазилииттер Алланы көруге байланысты мәселеде өздерінің көзқарастарын құаттайтын аяттарды мұхкем, қарсыластарының бұған дәлел көрсеткен аяттарын мутешабих деп санап оларды тәуіл жасаған (Başaran 2011: 52). Мутазилииттердің Алланы көру мәселесіндегі құраннан келтірген дәлелдерінің бірі Ағраф сүресінің 143 аятындағы «*Раббым маған өзіңді көрсет, сені көрейін*» аяты болып табылады. Олар бұл аятты былайша түсіндіреді: «Раббым маған өзің туралы әртүрлі күдік пен күмәннен арылғанға дейін, өзің туралы нақты білімге ие болғанға дейін маған өзіңді таныстыр. Осылайша мен сені көзбен көрген сияқты болайын». Мутазилииттер Алланы көрумен байланысты кәлам іліміндегі «ғайыпты шахитке қияс ету» әдісін қолдану арқылы рационалды дәлелдерді келтіреді. Олардың ойынша діннің негізі рационалдылыққа және интеллектуалды аргументтерге негізделеді.

2. Әділеттілік

Мутазилииттер Алла тағаланың құлдары үшін әділ екендігін, құлдардың күші жетпейтін міндеттерді жүктеп істеуге мәжбүрлемейтіндігін айтады. Сонымен қатар адамда қалау еркіндігі бар. Адам еркін, өзінің ісін өзі жасайды. Алла тағала туылғаннан бері құлдарына бір нәрсені жасап жасамау күшін берген. Егер де адам қандай да бір нәрсені жасау еркіндігіне ие болмаса, адамдардың істеген жақсы немесе жаман амалдарының қарсылығында жазалануы дұрыс болмайды. Егер де Алла адамдарды белгілі бір істі жасауға мәжбүрлеген болса, бұның нәтижесінде Алла адамды азаптауы зұлымдық болып табылады. Алайда Алла кезкелген зұлымдықтан пәк (Khalili 2016: 41).

Мутазилииттер әділеттілік принципімен Алла үшін қолдануға мүмкін емес, күпірлікті қалау,

қалағанына сый-сияпат беріп, қалағанын адастыру және т.б аяттардың сыртқы мағынасына мән берілмеу керектігін тілге тиек етеді. Өйткені Алла тағала бұндай істерден пәк. Мысалы, «*Алла, ол мысалменен көптегенді адастырып, әрі онымен көптегенді оңғарады*» (Бақара сүресі, 26) мағынасындағы аяттың сыртқы мағынасын алу дұрыс емес екендігін, адамдарды адастыруды Алла үшін қолдануға болмайтынын айтады.

3. *Әл-Уад уәл уаид*

Алла тағаланың әділеттілігі бойынша құл өзінің қалуымен жақсы немесе жаман амал жасаса оның қарсылығында сый-сияпат немесе азап көруі табиғи жайт. Мутазилиттердің көзқарасы бойынша үлкен күнә жасаған адам тәубе етпей өлетін болса, Алла тағаланың оны кешіруі дұрыс емес. Өйткені Алла тағала үлкен күнә істеген адамды жазалайтынын уәде берген. Егер оны жазаламайтын болса уәдесін бұзған болады. Алла тағала бұндай істерден пәк (Rezvan 1999: 43).

4. *Әл-Мәнлила бәйнал манзилатайн*

Мутазилиттер үлкен күнә істеген адамның кәпір де мүмін де емес екендігін, оның тозақта болатынын, бірақ оның азабы кәпірдің азабына қарағанда жеңілдеу болатынын тілге тиек етеді (Razi 2016: 20). Бұл көзқарас айтылған кезеңдерде үлкен күнә істеген адамның ақыреттегі жағдайына байланысты үш түрлі көзқарастары бар еді. Харижиттер бойынша үлкен күнә істеген адам иманын жоғалтқанын, тәубе етпей өлсе мәңгі тозақта болатынына сенген. Муржия ағымы бойынша үлкен күнә істеген адамның ақыреттегі жағдайын Аллаға тапсырса, Хасан Басри үлкен күнә істеген кісінің мұнафиқ екендігін алға тартқан.

5. *Әл-амру бил маруф уә наһйу анил мункар*

Жақсылыққа шақыру және жамандықтан тыю бұл тек қана мутазилиттерге ғана тән емес, бүкіл ислам ағымдарына тән ерекшелік. Мутазилиттердің бұл жердегі өзгешелігі төмендегідей: Жақсылықты әмір ету және жамандықтан тыю жүреппен болады. Жүрек жеткіліксіз болса тілмен жасалады. Бұлар да жеткіліксіз болса қолмен, қол да жеткіліксіз болса қылышпен жүзеге асырылады. Бұған дәлел ретінде Хужурат сүресінің 9 аятын дәлел ретінде көрсетеді. «*Егер мүміндерден екі топ соғысса, дереу араларын жарастырыңдар; Егер екі жақтан бірі, екіншісіне өктемдік жасаса, бас тартқан жақпен Алланың әміріне қайтқандарына дейін соғысыңдар. Егер қайтса, араларын әділдікпен жарастырыңдар, туралық істеңдер. Расында Алла туралық істеушілерді жақсы көреді*» Сол себептен мутазилиттер Аббаси кезеңінде өздерінің

тінің тәуіл және көзқарастарын басқаларға күшпен қабыл етіруге тырысқан (Şener 2011).

Ғалымдардың пайымдауы бойынша мутазилиттер таухид принципімен сүнниттермен, екінші, үшінші және төртінші принциптері бойынша жәбрия мазхыбымен пікір айырмашылықтары бар екендігін тілге тиек етеді. Алайда, әһли сүннет пен мұтазилиттердің ақылды қолдану әдісінің арасында үлкен айырмашылық бар. Мұтазилиттер сенімге байланысты аяттар мен хадистерді қате түсініп, тәшбихке ұрынған және ақылды мүлдем жоққа шығарған ағымдарға қарсы шыққандықтан, ақылға шектен тыс сүйенген. Тіпті, олардың ойынша негізгі төреші ақыл болып есептеледі. Оларға классикалық әдіспен төтеп беру біршама қиындық тудырды. Осы себепті, «әһли сүннет» сенімін қорғау мақсатында жаңа әдіс тауып, иман негіздерін түсіндіруде аят пен хадиске қоса, ақылға да орын беруге қажеттілік тудырды. Матуриди мен Ашари мектептері осы негізде қалыптасты.

Мутазилиттердің көптеген атакты муфассирлері болды. Бұлардың арасында Әбу Бәкір әл-Асам (ө.286/850), Әбу Али әл-Жуббаи (ө.303/915), Әбул Қасым Абдуллах б. Ахмет әл Белхи (ө. 314/931), Әбу Муслим Мухаммед б. Бахр әл Исфехани (ө. 322/934), әл-Кади Абдул Жеббар б. Ахмед әл Хамедани (ө. 415/1024), Әбул Қасым Махмуд б. Омар «Земахшари (ө. 538/1143).

Захабидің пайымдауынша бізге дейін жетіп келген Мутазилиттік бағытта жазылған тәпсірлер мыналар:

1. Кады Абдулжеббар «Тәнзилул Құран анил Матаани»

2. Әбул Қасым Мухаммед б. Ибрахим Муса әл Казым б. Жафер әс Садық б Мухаммед әл-Бакыр «Гуарул Феваид ва Дуарул Галаид»

3. Замахшари «Кашшаф» Кады Абдулжеббар әл-Хамадани Мутазила махзхабының атакты ғалымдарынан. Фикхта Шафи мазхабында, сенімдік тақырыптарда Мутазила көзқарасын қолдайды. «Тәнзихул құран» толық құран тәпсірі емес. Ол құран аяттарын басынан соңына дейін тәпсір жасамаған. Мутазила принциптеріне сай келетін аяттарды тәпсірлеген. Ол, Ағраф сүресі 178 аятын Мутазиланың хидаят және адасушылық түсінігіне сай түсіндірсе, шайтанды адамға әсер ететін жасырын күш деп тәуіл жасайды. Оның ойынша Алла құлдардың іс-әрекеттерін жаратпайды. Әнфал сүресінің 17 аятын «*Оларды сендер өлтірмедіңдер, Алла өлтірді*» түсіндірген кезде былай дейді: Хз. Пайғамбар Бәдір соғысында оқ атқан. Оқ атқандығы үшін Алла оны өлген адамға жеткізді. Алла оқты өлген адамға

жеткізгендігі үшін, өлтіру ісі оған негізделген. Әйтпесе оқты атқан Хз. Пайғамбар болып табылады (Çalıřkan 2003: 96).

Кады Әбдулжеббар Әнфал сүресінің 2-3 және 4 аяттарын тәпсір еткенде мазхабының әл манзил бәйнәл манзилатайн көзқарасын тәпсірінде түсіндірген. Осы аяттардың барлығы иманның, сөз және амалдан тұратындығына ишарат ететінін айтады. Егер де бір мумин, құлшылықтарын толық орындамаса шынайы мумин бола алмайды. Егер де ол кісі бір күнә істейтін болса ол мүсылманшылықтан шығады және нәтижеде ол екі мәнзил арасында қалады. Мутазила да харижиттер сияқты иманға амалды да жатқызады. Сол себептен де Кады Әбдулжеббардың пікірінше иман, сөз және амалдан тұрады. Замахшаридің көзқарасы бойынша да иманға амал жатады. Оның ойынша шынайы иман (сахих иман) хаққа сену, оны тілімен айту және амалмен оны іске асыру болып табылады. Кімде кім сенімнен бас тартса, тілімен айтқанымен немесе амалымен көрсеткенімен ол мұнапық болып табылады. Кімде кім тілімен айтудан бастартса ол кісі кәпір, ал амалды тәрік етсе ол кісі пасық болып табылады. Өйткені иман дегеніміз сенім, мойындау және амалдан тұрады (Ержан 2013: 39).

Замахшаридің тәпсір, хадис, лұғат әсіресе балағат тақырыптарында теңдессіз орны бар. Замахшариге дейін дираятты екінші орынға қойылса, Замахшари дираятты алғашқы орынға шығарды. Құранның баян және балағат жағынан мұғжиза екендігін көрсетіп дәлелдеп берген. Ол кісі фикхта ханафи мазхабында болып, Кады Әбдулжеббар сияқты сенімде Мутазила мазхабында еді. Сондықтан да өзінің сенімдік мазхабының жасырын және ашық аудармашысы болған және оның тәпсірі мутазила тәпсірі болып танылған. «Кашшаф» атты тәпсірі құранның балағатын (шешендігін) көрсететін баға жетпес құнды еңбек. Өйткені құранның шешендігін көрсетуге тырысқан әрбір муфассир міндетті түрде Кашшафтан пайдаланған және одан әсерленген. Ол балағат тақырыбында құранның мұғжизалығын өзінен бұрынғылардың көрсете алмаған қырларын ашып көрсетіп берген. Бұдан кейінгі муфассирлер осы мәселеде Замахшари сияқты табысты бола алмаған (Иззетов 2013: 51-54).

Замахшари, тәпсірінде мутазилиттік түсінікті лұғат, мысалдама және ауыспалы мағыналармен түсіндірген, олардың сыртқы немесе ауыспалы мағыналарына қарай құран аяттарын тәпсірлеген. Мысалға, араб мақал-мәтелінде: «Әнә ила фуланин назирун ма яснау би» сөзі бар. Бұл, мен біреудің маған жасайтын көмегіне қарап отыр-

мын (күтіп отырмын) дегенді білдіреді. Осы сөйлемдегі «назирун» сөзін негізге ала отырып, Қияма сүресіндегі «Ила Раббуһа назиратун» (Ол күні беттер Рабтарына қарайды) аятындағы «назиратун» сөзін тәуіл етеді және аяттағы қараудың көру мағынасында емес, бір нәрсенің болуын күту мағынасында екендігін алға тартады (Әбдірасілқызы 2014: 135). Сондықтан да, аяттың мағынасы Алланы көру емес, Алладан бір нәрсені күту мағынасында екендігін айтады. Бұл түсіндірме әрине мутазилиттердің сенімдегі принциптеріне сай келіп тұр. Өйткені олардың пікірінше Алланы көру деген кезде оған зат немесе бағыт мағынасын Алла үшін қолдануға тура келеді. Олардың ойынша Ақыретте Алланы көру мүмкін емес (Аммара 1998: 109).

Алайда әр мазхабтық топ өздерінің қойған принциптеріне тәуелді болса да, кей бір тақырыптарда өздерінің принциптерінен ауытқуыларын да байқауға болады. Мысалға Замахшари Мутазила сеніміне үтір нүктесіне дейін толық мойынсұнбаған. Кейбір тақырыптарды өзінің түсінігіне сай тәуіл жасап отырған. Мысалға, Алланы көру мәселесінде Мутазилиттер Алланы көру мүмкін емес десе, Замахшари жоғарыда айтқанымыздай Алладан бір нәрсе күту деп түсіндірген (Demirci 1996: 140-141).

Қорытынды

Мутазилиттер хижри 2-3 ғасырларда мүсылман қоғамында маңызды рол ойнады. Олар сол кезде кең таралған манихеизм және сабиилік сияқты гностикалық сипатқа ие әртүрлі дін мен діни ағымдарға қарсы мүсылмандық сенімді қорғап қалу мақсатында күрескен алғашқы теологиялық мектептің бірі. Осы тұрғыдан олардың бұл еңбегі бағалануға әбден лайық. Тіпті сүнниттік теологиялық мектептің бар болуына аз болса да мутазилиттердің үлесі бар. Алайда сүнниттерде, мутазилиттерге болған теріс көзқарас қалыптасқан. Бұның себебі, алғашқы мазхабтар тарихына қатысты жазылған еңбектерде мутазилиттерді еретик ағым ретінде көрсетілуінде болуы мүмкін.

Мутазилиттер Басра және Бағдат болып екіге бөлінген. Араларында пікір айырмашылықтары болса да бес принципті барлығы толығымен қабылдайды. Олар мутешабах аяттарды осы бес принцип негізінде тәуіл жасаған. Сенімге қатысты мәселелерде өздерінің идеологиясын негізге алып, аяттарды өз мүдделері үшін қолдана түсіндірген. Сондықтан да олардың бұл әрекеттері сүнниттер тарапынан қатты сынға алынды.

Әдебиеттер

- 1 Watt.W.M (1985) *Islamic Philosophy And Theology*, – Edinburg, 1985.
- 2 Sabine Schmidtke (2008) *Theological Rationalism in the Medieval World of Islam*, Al-Ushur al wusta, 20.1, April 2008. P. 17.
- 3 Öztürk M (2008) *Kur'an'ın Mutezili Yorumu Ebu Müslim el-İsfehani Örneği*. – Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- 4 Anthony Robert Byrd (2007) *Euro-American 'Ulama? Mu'tazilism, (Post)Modernity, and Minority Islam*, *Religious Studies Theses*, 11-27-2007, ScholarWorks @ Georgia State University, p. 25.
- 5 M. Sait Ozervarli (2011) “Abu 'L-Hudhayl Al-Allaf” *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, p. 10
- 6 Akoğlu M (2006) *Minhe Sürecinde Mu'tezile*. – İstanbul, 2006.
- 7 Pj. Bearman, th. Bianquis, c. E. Bosworth, e. Van donzel and w. P. Heinrichs (2000) *The Encyclopaedia Of Islam*, Volume X, Leiden Brill 2000, P. 114.
- 8 Mustafa Shah (2007) *Trajectories in the Development of Islamic Theological Thought: the Synthesis of KalAm*, *Religion Compass* 1/4 (2007): 430–454, 10.1111/j.1749-8171.2007.00026.x P. 434
- 9 Josef van Ess (2006) *The Flowering of Muslim Theology*, Harward University Press, Cambridge 2006, p. 9
- 10 Lee A. Koelliker (2011) *The Mihna: Ma'mun's Inquisition for Supremacy*, *History Research*, ISSN 2159-550X December 2011, Vol. 1, No. 1, p. 35
- 11 Sarıkaya M.S (2009) *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. – İstanbul, 2009.
- 12 Richard C. Martin and Mark R. Woodward with Dwi S. Atmaja (2003) *Defenders of Reason in Islam, one world*, Oxford, P. 64.
- 13 Kırca C (1997) *Kur'an ve Bilim*. – İstanbul: Marifet Yayınları, 1997.
- 14 Peter Adamson (2003) *Al-Kindi and the Mu'tazila: Divine attributes, creation and freedom*, *Arabic Sciences and Philosophy*, vol. 13. Cambridge University Press, p. 56
- 15 Işık K (1976) *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelamî görüşleri*. – Ankara, 1976.
- 16 Dumlu Ö (1998) *Kur'an Tefsirinde Yöntem*. – İzmir: Anadolu Yayınları, 1998.
- 17 Öztürk M (2003) *Mutezile ve Tefsir//Marife dergisi*, № 3, 2003, s. 83-107.
- 18 Cerrahoğlu İ (2009) *Tefsir Tarihi*. – Ankara, 2009.
- 19 Başaran Y.R (2011) *The Idea Of Subjective Faith In al-Maturidi's Theology//Journal of Islamic Research* 2011, p. 52.
- 20 Emad Khalili (2016) *Sects in Islam: Sunnis and Shias*, *International Academic Journal of Humanities* Vol. 3, No. 4, 2016, pp. 41
- 21 Rezvan, E.A (1999) *The Quran And Its World. The Triumph of Diversity: Muslim Exegesis*, *Manuscripta Oricantalia*, Vol. 5, No 2. June 1999. St-Petersburg, p. 43.
- 22 Naseem Razi (2016) *Interpretation Of Statutes: A Critical Analysis In Perspective Of Islamic Jurisprudence*, *International Journal of science basic and applied research*, Volume 24, 2016, p. 20.
- 23 Алау Әділбаев (2013) *Ханафи Мәзһабы*, Алматы 2013.
- 24 Orhan Şener (2011) *Critique of Philosophy: Mutazili Theologian Ibn Malahimi of Khawarizm's Refutation of Philosophy*, *İlahiyat Studies A journal of Islamic and Religious studies*, p. 266.
- 25 İsmail Çalışkan (2013) *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003
- 26 Ержан Қ (2013) *Ислам ақидасы*, Алматы 2013
- 27 Иззетов Р.Ф (2013) *Методы комментирования Корана*, Казанский исламский уни-верситет, Казань 2013
- 28 Әбдірасілқызы А (2014) *Матуриди ақидасының қазақ дүниетанымындағы орны// Орталық Азиядағы исламның ролі, Халықаралық конференция материалдары*, Астана 2014
- 29 Muhammed Ammara (1998) *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, Ekin Yayınları, İstanbul 1998
- 30 Muhsin Demirci (1996) *Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine*, Birleşik Yayınları, İstanbul 1996

References

- 1 Watt.W.M (1985) *Islamic Philosophy And Theology*, – Edinburg, 1985.
- 2 Sabine Schmidtke (2008) *Theological Rationalism in the Medieval World of Islam*, Al-Ushur al wusta, 20.1, April 2008. P. 17.
- 3 Öztürk M (2008) *Kur'an'ın Mutezili Yorumu Ebu Müslim el-İsfehani Örneği*. – Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- 4 Anthony Robert Byrd (2007) *Euro-American 'Ulama? Mu'tazilism, (Post)Modernity, and Minority Islam*, *Religious Studies Theses*, 11-27-2007, ScholarWorks @ Georgia State University, p. 25.
- 5 M. Sait Ozervarli (2011) “Abu 'L-Hudhayl Al-Allaf” *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, p. 10
- 6 Akoğlu M (2006) *Minhe Sürecinde Mu'tezile*. – İstanbul, 2006.
- 7 Pj. Bearman, th. Bianquis, c. E. Bosworth, e. Van donzel and w. P. Heinrichs (2000) *The Encyclopaedia Of Islam*, Volume X, Leiden Brill 2000, P. 114.
- 8 Mustafa Shah (2007) *Trajectories in the Development of Islamic Theological Thought: the Synthesis of KalAm*, *Religion Compass* 1/4 (2007): 430–454, 10.1111/j.1749-8171.2007.00026.x P. 434
- 9 Josef van Ess (2006) *The Flowering of Muslim Theology*, Harward University Press, Cambridge 2006, p. 9
- 10 Lee A. Koelliker (2011) *The Mihna: Ma'mun's Inquisition for Supremacy*, *History Research*, ISSN 2159-550X December 2011, Vol. 1, No. 1, p. 35

- 11 Sarıkaya M.S (2009) İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler. – İstanbul, 2009.
- 12 Richard C. Martin and Mark R. Woodward with Dwi S. Atmaja (2003) Defenders of Reason in Islam, one world , Oxford, P. 64.
- 13 Kırca C (1997) Kur'an ve Bilim. – İstanbul: Marifet Yayınları, 1997.
- 14 Peter Adamson (2003) Al-Kındi and the Mu'tazila: Divine attributes, creation and freedom, Arabic Sciences and Philosophy, vol. 13. Cambridge University Press, p. 56
- 15 Işık K (1976) Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelamî görüşleri. – Ankara, 1976.
- 16 Dumlu Ö (1998) Kur'an Tefsirinde Yöntem. – İzmir: Anadolu Yayınları, 1998.
- 17 Öztürk M (2003) Mutezile ve Tefsir//Marife dergisi, № 3, 2003, s. 83-107.
- 18 Cerrahoğlu İ (2009) Tefsir Tarihi. – Ankara, 2009.
- 19 Başaran Y.R (2011) The Idea Of Subjective Faith In al-Maturidi's Theology//Journal of Islamic Research 2011, p. 52.
- 20 Emad Khalili (2016) Sects in Islam: Sunnis and Shias, International Academic Journal of Humanities Vol. 3, No. 4, 2016, pp. 41
- 21 Rezvan, E.A (1999) The Quran And Its World. The Triumph of Diversity: Muslim Exegesis, Manuscripta Orientalia, Vol. 5, No 2. June 1999. St-Petersburg, p. 43.
- 22 Naseem Razi (2016) Interpretation Of Statutes: A Critical Analysis In Perspective Of Islamic Jurisprudence, International Journal of science basic and applied research, Volume 24, 2016, p. 20.
- 23 Alau Adilbaev, Hanafi Mazhaby, Almaty 2013
- 24 Orhan Şener (2011) Critique of Philosophy: Mutazili Theologian Ibn Malahimi of Khawarizm's Refutation of Philosophy, İlahiyat Studies A journal of Islamic and Religious studies, p. 266.
- 25 İsmail Çalışkan (2013) Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003
- 26 Erzhan K, İslam akidasy, Almaty 2013
- 27 İzzetov R.F., Metody kommentirovaniya Korana, Kazanskij islamskij universitet, Kazan' 2013
- 28 Abdirasilkizi A, Maturidi akidasynin kazak dunietanymyndagi orny// Ortalyk Aziadagi islamnin roli, Halykaralyk konferencia materialdary, Astana 2014
- 29 Muhammed Ammara (1998) Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu, Ekin Yayınları, İstanbul 1998
- 30 Muhsin Demirci (1996) Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine, Birleşik Yayınları, İstanbul 1996